

УДК 316.334:7

С.Л. КАТАЄВ

СПЕЦИФІКА СТАНОВИЩА ТА РОЗВИТКУ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ХІХ–ХХ ст.

У статті проаналізовано інтелігенцію Центральної Європи як феномен культури, феномен громадського життя, який не мав аналогів у Західній Європі. Визначено, що в центральноєвропейському інтелігентові переплітаються риси найрізноманітніших епох, утворюючи специфічний синтез національного та глобального, архаїчного й постмодерного. Інтелігенція Центральної Європи ХІХ–ХХ ст. займала важливу соціокультурну нішу, яка не обмежувалася науковою або художньою діяльністю. Починаючи з середини ХІХ ст., центральноєвропейська інтелігенція вважала себе продовжувачем історичної місії дворянства, хранителькою національної ідеї, культури, мови, традиції.

Ключові слова: інтелігенція, суспільство, культура, легітимізація інтелігенції, соціальна верства.

Починаючи з ХІХ ст., у концептуальному вимірі зберігається певна відмінність між поняттями “інтелектуали” та “інтелігенція”. Особливо помітним це розрізнення є для дискурсивного простору Центральної Європи, у якому інтелігенція (на відміну від інтелектуалів) внаслідок різних історичних обставин виконувала провідну соціальну й політичну роль. Саме ця спільнота, починаючи з цього періоду, є головним актором історичних змін у всіх галузях суспільного життя, часткової модернізації, важливість якої почали усвідомлювати на перетині ХІХ–ХХ ст. різні соціальні групи. На відміну від Західної Європи, де головними акторами суспільного життя були бюргер та громадянин, як носії вільного публічного й приватного простору, у Центральній Європі таку роль відіграє інтелігенція, важливість якої для центральноєвропейських суспільств пов’язується з досить високою роллю у католицьких суспільствах освіти та виховання.

Так, у польському суспільстві традиціоналізм відтворювався упродовж усього періоду соціалізму, що поєднувався тут з приватною власністю в сільському господарстві, відносною стабільністю складу сільського населення, але ще й з величезним впливом католицизму і католицької церкви. У Польщі досить недовго сфера суспільної свідомості жорстко регулювалася католицькою політичною владою. Вже з середини ХХ ст. соціальна свідомість отримує відносну незалежність від впливу політики на життя народу. Порівняно з іншими державами центрального регіону Європи, Польща завжди була найбільш відкритою зовнішньому, у тому числі західному світу. Водночас “бунтарський” робочий клас і активна опозиція

інтелігенції комуністичному режиму служили гарантами збереження та посилення національно-духовної ідентичності поляків.

Центральна Європа у зазначений час є найбільш відсталою частиною континенту. Але хоча вона йде шляхом розвитку Заходу з деякою затримкою, проте вона має свої особливості. Специфічний соціальний розвиток Центральної Європи викликав до життя і відповідні політичні структури. Наприклад, виникнення лібералізму пов'язано з функціонуванням середнього прошарку. Йдеться про центральноєвропейського робітника, аграрний рух, соціал-демократію та пов'язаний з нею профспілки. У цих випадках відмінності із Заходом очевидні: ні аграрний, ні соціалістичний рухи німецького типу тут не виникли. Але істотні відмінності є і в співвідношенні зі Сходом: тоді як у Центральній Європі ці рухи автентичні в тому сенсі, що їх організаторами у більшості випадків є інтелігенція, на Сході Європи ці рухи очолюють робітники та селяни.

Метою статті є аналіз специфічного становища та розвитку інтелігенції в соціальній структурі Центральної Європи XIX–XX ст.

Центральна Європа, порівняно із Західною, була в економічному та соціальному відношенні “депресивним” регіоном, адже тут у повному обсязі упродовж тривалого історичного часу не існувало сталих цивілізаційних інститутів, приватної власності та вільного ринку, які історично розглядаються як базові інструментарії суспільного прогресу. Понад те, за своїм економічним та політичним впливом, центральноєвропейські приватні власники значно поступалися своєму аналогу в Західній Європі й практично не впливали на трансформацію суспільних процесів.

Це було пов'язано, як слушно зазначає англійський соціолог польського походження З. Бауман, з досить міцним історичним фундаментом традиційного суспільства, відповідно до якого “виробництво та розподіл підкоряються правилам родинних відносин, корпоративним солідарностям, релігійним ритуалам та ієрархічній системі життєвих патернів” [1 с. 61]. За такого консервативного соціально-економічного каркасу досить тривалий час зберігалось панування феодальних державних інститутів та годі було й думати про створення необхідних умов для бізнес-спільнот, ціннісних орієнтирів, заснованих на виборі вільної моделі поведінки та економічної активності різних соціальних груп.

Принциповою рисою центральноєвропейської соціальності була легітимізація інтелігенції як важливого автентичного морально-нормативного інституту, що знаходить своє підтвердження не тільки в літературі XIX, але й XX ст. Ю. Кока зазначає, що “Польща, Чехія та інші країни цього регіону завжди зберігали повагу до моральних цінностей, а відтак, роль інтелігенції полягала не стільки у виконанні якихось професійних обов'язків, а скільки у постійному збереженні суспільних людських чеснот та гуманістичних нормативів” [8, с. 53].

З середини XIX ст. міська інтелігенція, що формувалася у Центральній Європі, вважала себе продовжувачем історичної місії дворянства, хранителькою національної ідентичності, культури, мови, традицій. Вона брала на себе роль громадського лідера, відповідального за долю національного розвитку, трансляцію специфічної системи цінностей із покоління в покоління. Інтелігенція сприймала себе як особливу, харизматичну верству суспільства. Інтелігенція Центральної Європи фактично зайняла соціальні позиції буржуазії, зберігши ментальність аристократії. Її збідніла частина осідала в містах, переносючи туди своєрідну систему цінностей та орієнтуючись насамперед на підвищення рівня освіти, але уникаючи зайняття торгівлею або матеріальним виробництвом. Розподіл на працівників фізичної праці та елітарні прошарки, що зайняті духовним виробництвом, на людей “простих” та “утворених традиційно” домінувало в дворянських культурах.

Варто звернути увагу на те, що досить почесна, порівняно зі Східною Європою, роль інтелігенції пов’язана з тим фактом, що, незважаючи на історичні катаклізми та панування тоталітарних режимів, з середини XIX – першої половини XX ст. й далі, розвиток освітньої системи пов’язувався зі збереженням та культивацією традиційних релігійних морально-правових засад, які передували розвиткові економіки та ринку. А відтак, інтелігенція поставала упродовж тривалого історичного часу більш потужною спільнотою, ніж буржуазія, яка була нечисленною та неспроможною в повному обсязі артикулювати власні суспільно-політичні інтереси. Саме інтелігенція в Центральній Європі здійснювала широкий спектр функцій соціального контролю.

Треба також зазначити, що вимоги та “виклики” модерну об’єктивно послаблювали й традиційну феодальну соціальну верству, яка з соціального погляду тривалий час все ж залишалася провідним “політичним гравцем”. Феодальне шляхетство також не мало достатніх можливостей для успішної трансформації власного етосу та стилю життя на модерних засадах, на що звертають увагу П. Кінг та І. Селеньї [7, с. 44]. За цих умов центральноєвропейська освітня система стала єдиним легітимним підґрунтям для формування соціальної мобільності тих суспільних груп, які частково потерпали від руйнації феодальної системи та квалості нових модерних суспільних інституцій, таких, зокрема, як інтелігенція, що спонукало до ствердження нових можливостей для функціонування громадянського суспільства. Цю можливість спробувала використати шляхетська верства, яка, втративши власні привілеї, намагалася посісти вагоме місце в новій буржуазній соціальній структурі але внаслідок потужності й неререформованості старих соціальних структур, це виявилось практично неможливим. У цьому ракурсі Е. Тоунслі слушно зазначає, що “велика купа людей, яка здобула університетську освіту, була значною мірою маргіналізованою,

внаслідок наявності в Центральній Європі слабкої ринкової економіки та інших інституційних потуг” [11, с. 94].

Саме тому найбільшого розвитку інтелігенція як соціокультурна група та феномен громадського життя отримала в Польщі з її особливо численною шляхтою, що становила до 15–20% населення. Саме вона створила культурно-історичний контекст формування польської інтелігенції. Частина земельної аристократії (шляхта), що декласується, упродовж століття намагалася зберегти в міському середовищі свій традиційний стиль життя, старанно дистанціюючись від буржуазних прошарків та їхньої культури. Шляхетський етос, успадкований інтелігенцією, заперечував працю заради заробітку та демонстрував суспільству зразки духовного розвитку.

Саме в цей час у Центральній Європі закінчення навчального закладу, особливо вищого, перетворилося на символ відповідної соціальної належності. Причому найбільший конкурс існував при вступі на престижні спеціальності, незалежно від їхньої економічної перспективи. Освітній статус сприймався як своєрідне свідоцтво про благородне походження, украй принадне для низових верств суспільства. Особливо треба зазначити, що у людей зберігалася прагнення вибирати традиційні види освіти, які не завжди пов’язані з економічним або політичним пріоритетам цього часу. Це стосується не лише вищих верств суспільства. Так, у середні та вищі навчальні заклади, що надавали освіту, конкурс був найбільшим. Вступити в них таланило в основному молоді з міста, але були й спроби сільських мешканців стати студентами.

Оцінюючи шанси інтелігенції центральноєвропейських держав, І. Селеньї та Д. Конрад доходять висновку, що інтелігенція/інтелектуали – це суспільна сила, яка володіє монополією на виробництво “телеологічних знань”, тобто знань, пов’язаних з виробництвом цілей. Це дає змогу інтелігенції претендувати на активну участь у розвитку суспільства. Бюрократія не могла цьому опиратися і знайшла вихід з цієї ситуації – інтеграція з частиною інтелігенції. Як наслідок, відбулася інтелектуалізація бюрократії. В індустріюно відсталих суспільствах Центральної Європи інтелігенція була організована у бюрократичний правлячий клас та взяла на себе ініціативу з модернізації, замінивши слабку буржуазію, нездатну до розриву з феодалізмом.

У Центральній Європі можемо спостерігати феномен, який німецький соціолог К. Мангейм характеризував як інститут “соціально незакріплених інтелектуалів”. Йдеться, передусім, про те, що, незважаючи на досить вагомую роль спільноти інтелігентів як маніфестантів нормативно-морального підґрунтя в суспільстві, її позиція в суспільних відносинах є окремою й цілком дистанційованою від інших соціальних груп. У ракурсі ідей німецького дослідника цілком зрозуміло, що йдеться про неукоріненість спільноти інтелігенції у центральноєвропейській соціальній структурі, її незалежність від держави та автономних статків, що пов’язані з від-

повідним становищем у старій феодальній ієрархії та спадкових привілеях. Маючи відносно автономний статус, інтелігенція виступала в ролі головної модернізаційної сили центральноєвропейських суспільств, намагаючись поєднувати премодерні та модерні цінності – цінності спільноти та цінності індивідуалістичні.

Аналізуючи різні фази становлення суспільної свідомості, К. Мангейм встановлює, що саме розвиток інтелігенції відповідає останній заключній стадії цього процесу. Дослідник впевнений, що інтелігенція – це “остання група, що прийшла до соціологічної точки зору, оскільки місце інтелігенції в громадському розподілі праці позбавляє її безпосереднього доступу до якої-небудь зі значних і функціональних галузей суспільства” [4, с. 102]. Перш ніж зрозуміти своє призначення, інтелігенція повинна зайнятися вивченням ідеології нижчих класів. Коли розрізнені групи інтелігенції починають пошуки своєї орієнтації, вони інтерпретують себе в системі понять, створеній класам робітників на його шляху до самоідентифікації. Цим пояснюється різке зниження самооцінки інтелігенції.

На думку К. Мангейма, центральноєвропейська інтелігенція – це проміжний прошарок. Він знаходиться з-поміж соціальних класів. Окремий представник інтелігенції може мати і має певну класову орієнтацію та в конфліктах, що відбуваються, набуває сторону того чи іншого прошарку. Більше того, його вибір може бути послідовним й виражати чітку класову позицію. Але окрім таких зв’язків мотивацією інтелігента буває і те, що здобута освіта озброїла його знаннями, які дають змогу розглядати актуальні проблеми з різних сторін, на відміну від більшості учасників дискусій, які бачать проблему тільки з одного боку.

Здатність охоплювати різні сторони однієї і тієї самої проблеми та легкість, з якою він приймає інші оцінки ситуації, дають йому змогу почувати себе невимушено в широкій галузі поляризованого суспільства [5, с. 105].

Спільнота інтелігентів відображає всі суперечності й неоднозначності невдалих та перерваних модернізацій Центральної Європи. Відомий чеський дослідник Ч. Рупнік слушно зауважує, що “представлена різними премодерними спільнотами інтелігенція в цьому напіввестернізованому (а часом жорстко вестернізованому) регіоні виконує західні ролі в незахідний спосіб” [9, с. 13]. Для того, щоб зрозуміти ці слова, необхідно усвідомлювати, що центральноєвропейська інтелігенція, на відміну від її західного аналогу, була значно більшою мірою пов’язана з культурним капіталом, університетською системою соціальної мобільності та соціальної допомоги. Остання, як зазначає Л. Донскіс, реалізовувалась у зростанні на межі ХІХ–ХХ ст. в Австро-Угорщині кількості товариств взаємодопомоги для представників інтелектуальної праці, які об’єктивно формували у представників освічених соціальних груп спільний нормативний стрижень та повагу до власного етосу, спільних норм і правил [3, с. 47].

Відбувалось і залучення інтелігенції до політико-публічної діяльності. Відомі центральноєвропейські інтелігенти стали частиною (хоча й маргінальною) австро-угорської публічної галузі, намагаючись демократизувати соціальні відносини у власних країнах. У зв'язку з цим Ю. Кока зазначає, що до початку комуністичних часів у Центральній Європі “культурний капітал (освіта, навички, уміння) мав не набагато менше значення, ніж економічний (володіння власністю) та соціальний капітал (система соціальних зв'язків)” [8, с. 20]. Продовжуючи власну думку, учений констатує, що “до Другої світової війни предметами поваги та престижу в Центральній Європі були заможність, репутація доброго християнина, благородне походження та освіта, яка дуже цінувалася з огляду на можливість бути успішним завдяки інтелектуальним ресурсам та системі знань” [8, с. 21].

Варто нагадати, що до Другої світової війни заробітна плата університетського професора в Центральній Європі, як стверджує А. Селігман [10], дорівнювала 2/3 від заробітної плати середнього чиновника. Ще більш контрастним було співвідношення в оплаті праці між чиновником та вчителем, чиновником та лікарем: приблизно 3 до 1.

Як слушно зазначає відомий угорський дослідник І. Селенї, “освічені середні класи були витіснені двічі: вони були відлучені від старого порядку і не отримали власного місця у новому” [6, с. 19]. Тобто освічена центральноєвропейська людина опинилася в маргінальному стані: відмовившись від наявних соціокультурних норм і цінностей, вона не змогла здобути новий соціальний статус у структурі суспільства.

Схожої думки дотримується відомий французький соціолог Р. Дебре, який, описуючи специфічне становище інтелігенції, справедливо звертає увагу на її маргінальний характер, стверджуючи, що більшість інтелігенції – це викладачі, які не тільки позбавлені гідних матеріальних ресурсів, але й можливості просування соціальними сходами: унаслідок того, що “закоркування місць на найвищих поверхах (професори, керівники кафедр) та перешкоди на антресолях (старші викладачі) роблять сходження нагору проблематичним” [2, с. 198]. Учений називає інтелігенцію та носіїв інтелектуального знання “соціальними аутсайдерами”.

На перетині 1960–1970-х рр. “нова” інтелігенція стала носієм національно-культурних цінностей, істотно відрізняючись від свого західного аналога (інтелектуала) та представників середнього класу. Центральноєвропейську інтелігенцію, яка нерідко нехтувала працею, що дає можливість досягнення вищого рівня життя, відрізняли від інших соціальних прошарків не доходи або професійні інтереси, а особливості типу культури та взаємовідносин. Тобто інтелігенція є специфічним поєднанням психологічних характеристик, стилю поведінки, соціального статусу та системи цінностей.

Таким чином, можна зробити висновки, що індивідуалістично-ліберальні тенденції в розвитку центральноєвропейської інтелігенції знайшли свій вияв у період між 1870 та 1890 рр., упродовж яких інтелігенція намагалася орієнтуватися на буржуазні цілераціональні інтенції. Інтелігенція активно вписувалася в процеси урбанізації та індустріалізації, які відбувалися за часів Пруського та Австро-Угорського режимів. Вона всіляко підтримувала цю реформістську політичну владу, яка значно розширювала політичні та громадянські права центральноєвропейців: надавала права громадянства й сприяла формуванню публічних культур. Попри успіхи інтелігенції в процесі розбудови громадянського суспільства було б перебільшенням вважати, що ця спільнота була спроможна самотужки проводити модернізацію цих суспільств. Варто тут навести слова І. Селенї, який, зокрема, зазначає, що “інтелігенція мала могутнього ворога у вигляді феодального шляхетства та їй не вдалося нав’язати суспільству свої норми й цінності” [6, с. 92].

Висновки. Поняття “інтелігенція” для Центральної Європи має унікальне, неповторне значення. Це не просто соціальна група. Це феномен культури, феномен громадського життя, який не мав аналогів у Західній Європі. Інтелігенція традиційно мала високий, елітарний статус у країнах даного регіону до середини ХХ ст., що зберігала напівфеодальний вигляд та ієрархічну структуру суспільства. В умовах відсутності конкуренції з боку буржуазії, інтелігенція, яку називають “продуктом центральноєвропейської відсталості”, займала важливу соціальну нішу, яка не обмежувалася науковою або художньою діяльністю.

Зараз у центральноєвропейському інтелігенті переплітаються риси найрізноманітніших історичних епох, утворюючи специфічний, характерний тільки для нього, синтез архаїки та постмодерну, соціального й ліберального, національного та глобального. Географічне й геополітичне положення Центральної Європи лише посилює внутрішню неоднорідність цього типу культури. Упродовж останнього півстоліття культура центральноєвропейського типу формувалася як перехідна. Поняття про перехідність постійно залишалося головним для народів цього регіону, зумовлюючи поведінку та свідомість центральноєвропейця. Також треба зазначити, що в ці роки в суспільстві формуються структури, що дають центральноєвропейській інтелігенції відчуття спадкоємності, зв’язку поколінь. Їх основа виникає в середовищі міської освіченої молоді, що виступила в ролі головної рушійної сили подальшого розвитку.

Список використаної літератури

1. Бауман З. Свобода / З. Бауман ; [пер. с англ. Г. Дашевского]. – М. : Новое издательство, 2005. – 129 с. – (Библиотека Фонда “Либеральная миссия”).
2. Вулф Л. Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Л. Вулф ; [пер. С. Біленького та Т. Цимбал]. – К. : Критика, 2009. – 591 с.

3. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Л. Донскіс. – К. : Факт, 2010. – 312 с.
4. Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм // Утопия и утопическое мышление : антология зарубежной литературы [пер. с разн. яз.] / сост., общ. ред. и предисл. В.А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1991. – С. 113–169.
5. Мангейм К. Проблема интеллигенции: Исследование ее роли в прошлом и настоящем [Электронный ресурс] / К. Мангейм // Мангейм К. Избранное: Социология культуры / К. Мангейм. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – С. 94–166. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/man_skult/
6. Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К. : Ин-т социологии, 2008. – 320 с.
7. King P. Pathways from socialism: The transformation of intellectuals / P. King, I. Szelenyi. – Stuttgart : Rupert, 1997. – 264 p.
8. Kocka J. Bourgeois society in nineteenth and twentieth century Europe / J. Kocka. – Oxford : Providence, 1993. – 479 p.
9. Rupnik M. Idea Społeczeństwa obywatelskiego na przełomie XX–XXI wieku / M. Rupnik. – Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1989. – 156 s.
10. Seligman A. The idea of civil society / A. Seligman. – N. Y. : The Free Press, 1992. – 235 p.
11. Tounslы E. Eastern Europe and social reforms / E. Tounslы. – Washington : Washington University Press, 1998. – 214 p.

Стаття надійшла до редакції 14.03.2013

Катаев С.Л. Специфика положения и развития интеллигенции в социальной структуре Центральной Европы XIX–XX вв.

В статье проанализована интеллигенция Центральной Европы как феномен культуры, феномен общественной жизни, который не имел аналогов в Западной Европе. Выявлено, что в центральноевропейском интеллигенте переплетаются черты самых разных эпох, образуя специфический синтез национального и глобального, архаического и постмодернистского. Интеллигенция Центральной Европы XIX–XX вв. занимала важную социокультурную нишу, которая не ограничивалась научной или художественной деятельностью. Начиная с середины XIX в., центральноевропейская интеллигенция считала себя продолжателем исторической миссии дворянства, хранительницей национальной идеи, культуры, языка, традиций.

Ключевые слова: интеллигенция, общество, культура, легитимизация интеллигенции, социальная прослойка.

Kataev S.L. The specifics of the situation and the development of the intellectuals in social structure of Central Europe of XIX – XX centuries

This article analyzes the intellectuals of Central Europe as a cultural phenomenon, the phenomenon of social life, which was not unique in Western Europe. It has been revealed that in Central European intellectuals intertwined features of different epochs, forming a specific synthesis of national and global, archaic and post-modern. Central European intellectuals of XIX–XX centuries occupied an important socio-cultural niche that was not limited to scientific or artistic activity. Since the middle of the XIX c. Central European intellectuals considered themselves as the successor of historical mission of the nobility, the guardian of the national idea, culture, the language and traditions.

Key words: intellectuals, society, culture, legitimization of intellectuals, social interlayer.